

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ПЕТРО
КОНАШЕВИЧ-
САГАЙДАЧНИЙ

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ?

Харків
«ФОЛІО»
2019

Вступне слово

Петру Конашевичу-Сагайдачному як історичному персонажу загалом таланило. Таланило не лише на полі бою. Під його керівництвом чи за його активної участі було здобуто кілька важливих перемог. Він зумів взяти Кафу — одне з найбільших міст Європи XVII ст., яке до того ж було добре укріплене. Мав він шанси взяти й Москву — однак, у силу певних обставин, це не вдалося зробити. Завдяки українським козакам, яких очолив Сагайдачний, була виграна військами Речі Посполитої грандіозна Хотинська битва 1621 р., що мала цивілізаційне значення.

Окрім військових подвигів, Сагайдачний прославився й тим, що завдяки його підтримці була відновлена православна ієрархія на українських та білоруських землях у 1620—1621 рр.

Сагайдачний ніби опинявся в «точках біфуркації», коли існував вибір історичного розвитку. І від діянь цієї людини частково залежало, яким цей вибір буде. Хоча, звісно, існували чинники, які виявлялися «сильнішими за нього». Тим паче, що Сагайдачний не належав до знатного роду, не займав високих посад у структурі влади Речі Посполитої. Був людиною, яка «сама себе зробила».

Свого часу Сагайдачний став фольклорним персонажем. У третій частині «Енеїди» Івана Котляревського, де йдеться про те, які пісні співали троянці, власне українські козаки, зустрічаємо такі слова:

«Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход...»¹

Котляревський чудово знав українські звичаї, побут, фольклор кінця XVIII ст. І це знайшло відображення в його творі. Прикметно, що серед козацьких очільників він згадує лише Сагайдачного. Також про цього діяча як про популярного фольклорного персонажа говорить Микола Гоголь. У своїй повісті «Вечір напередодні Івана Купала» письменник, ніби представляючи фольклорний репертуар

Петро Конашевич-Сагайдачний

¹ Котляревський І. Енеїда. — К., 2008. — С. 84.

українців, писав: «Але ні дивні речі про старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного не чіпали нас так, як оповіді про якусь старовинну чудну справу...»¹

Правда, записані дещо пізніше фольклорні твори (переважно починаючи з 20-х рр. XIX ст.) не говорять про особливу популярність цього діяча. Можливо, тоді вже пісні й оповіді про Сагайдачного забулися й не були зафіксовані фольклористами. І все ж є одна відносно відома пісня, де фігурує Сагайдачний². Ось її «народний» варіант:

«Ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.
Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо, Військо Запорізьке хорошенько.
Гей, долиною, гей, широкою,
Хорошенько.
А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний.
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний.
«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)
Візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку, необачний!
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!
Гей, долиною, гей, широкою,
Знадобиться».
Ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть».

Іван Котляревський

Як бачимо, в цій пісні Сагайдачний постає не в найкращому світлі й іменується «необачним». Хоча його можна сприйняти і як «типового запорожця», що не переймається сімейним життям, а високо цінує тютюн та люльку, котрі можна трактувати як ознаки вільного козака. До речі, саме таким постає головний герой відомої повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Він не особливо зважає на свою жінку, але тютюн і люлька для нього багато важать. Він навіть потрапив у полон до поляків, бо вирішив повернутися за своєю люлькою.

Однак дослідники дискутують, чи насправді Сагайдачний із наведеної пісні є Петром Конашевичем-Сагайдачним. Висловлювалися думки, що це могли бути інші козацькі провідники, які носили таке ім'я. До того ж існують

¹ Гоголь М. Избранные произведения в двух томах. — К., 1983. — Т. 1 — С. 46—47.

² Див.: Максимович М. Малороссийские песни. — М., 1827. — С. 254; Исторические песни малорусского народа. — К., 1875. — Т. 2. — С. 11.

дещо відмінні від наведеного варіанту пісні, де Сагайдачний постає ще в гіршому світлі.

Зате Сагайдачному поталанило у високій літературі, яка була орієнтована на елітарні, освічені верстви. При його похованні були проголошені й опубліковані жалобні вірші, складені під керівництвом ректора Київської братської школи Касіяна Саковича¹. Ці вірші якісно різнилися від подібних творів, поширених у тогочасній українській літературі. Їх можна вважати шедевром, своєрідною драмою, в якій розглядалася тема життя й смерті великої людини. І хоча цей твір після його публічного проголошення через певний час був забутий, однак зберігся його надрукований текст. У XIX ст. його заново «відкрили» і він став популярною лектурою для дослідників. Твір неодноразово передруковувався. І, зрозуміло, на нього часто посилалися науковці. Він навіть для них став основою для реконструкції біографії Сагайдачного.

Згадували про Сагайдачного в козацьких літописах, а також у відомій «Історії русів». Є про нього згадки й у польськомовних мемуарних текстах, де велася мова про Хотинську битву 1621 р. І це зрозуміло. Адже Сагайдачний був одним із головних героїв цієї битви. Не обійшли його увагою й українські історики «доби націоналізму», вписавши цю постать в український національний історичний наратив. З'явилася також низка художніх творів про Сагайдачного, деякі з яких були доволі поширеними.

Пам'ять про Сагайдачного цінується і в сучасній Україні. Він залишається помітним персонажем у нашій історичній свідомості. Хоча й поступається іншим першорядним національним героям. Принаймні його зображень немає на українських гривнях... Хоча в 2000 р. Національним банком України була випущена 10-гривнева монета із портретом цього козацького гетьмана. Ще раніше, в 1995 р., випущена була поштова марка із його ж зображенням.

На честь цього полководця був названий флагман Військово-Морських Сил України, фрегат «Гетьман Сагайдачний». Пам'ятник Сагайдачному був поставлений у Севастополі в 2008 р. Це була одна з ознак української присутності в Криму, яка викликала невдоволення в російських шовіністів. Не дивно, після російської окупації півострова в 2014 р. цей монумент був демонтований і переданий до Харкова, де його встановили². Зате під час російсько-української війни, у 2017 р., в районному центрі Донецької області Мангуш полк «Азов» відкрив пам'ятник Сагайдачному. Тим самим бійці цієї військової формації хотіли продемонструвати, що Приазов'я,

Фрегат «Гетьман Сагайдачний». 1994 р.

¹ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук // Українська поезія XVII ст. (перша половина): антологія. — К., 1988. — С. 160—183.

² Див.: У Харкові відкрили «відвойований» в анексованому Криму пам'ятник Сагайдачному // <http://tyzhden.ua/News/144257>

Пам'ятник Петрові Сагайдачному в Хотині

«Про відзначення 440-річчя з дня народження гетьмана Петра Сагайдачного». Наступного ж року архієрейський собор Української автокефальної церкви канонізував цього діяча в чині «благовірний гетьман». Видано в Україні також низку книг про Сагайдачного.

Тобто можемо сказати, що Сагайдачний — чільна особа в українському національному пантеоні. Також він є важливою фігурою в українсько-російському ідеологічному протистоянні.

Проте Сагайдачний нас цікавить не в іпостасі національного героя, де, закономірно, є немала частка міфологізації. Він нам більш цікавий як історичний діяч, завдяки якому були визначені деякі вектори розвитку українського ранньомодерного соціуму, тобто як людина, що стояла біля витоків новочасної України.

яке хотіли захопити проросійські сепаратисти, є українською землею. Пам'ятники Сагайдачному свого часу були також відкриті у тих місцях, які пов'язані з діяльністю цього полководця — у Хотині (1991) та в Києві на Подолі (2001). Створений був також у 1992 р. музей Сагайдачного в селі Кульчиці Самбірського району Львівської області, де також встановлено пам'ятник. Поширена гіпотеза, що ніби саме там народився козацький гетьман. Іменем Сагайдачного названа Національна академія сухопутних військ у Львові, Київський інститут водного транспорту, Запорізький інститут Міжрегіональної академії управління персоналом. У 2010 р. Верховна Рада України прийняла постанову

Сагайдачний у літературі — історичній та художній

Перший панегірик Сагайдачному

Як уже відзначалося, відразу після смерті Петру Конашевичу-Сагайдачному був присвячений літературний твір високої вартості — жалобні вірші авторства Касіяна Саковича (бл. 1578—1647)¹. Говорячи про цей твір, дослідники, як правило, мало звертають увагу на його автора. А даремно.

Частково тут спрацьовують конфесійні та ідеологічні моменти. Адже Сакович — особа неоднозначна. Він двічі змінював конфесійну приналежність: спочатку перейшовши з православ'я в унію, а потім — з унії до римо-католиків, заявивши, що обрядовість і догматика уніатів має чимало хиб. Тобто автори православної спрямованості трактували Саковича як зрадника. Негативне ставлення до нього було і в прихильників унії.

Виглядало парадоксально. Поетичний «пам'ятник» гетьману Сагайдачному, який відіграв важливу роль у збереженні православ'я на українських землях, створила людина, котра зрадила православ'я й у кінцевому результаті опинилася в таборі «латинників».

Але повернемося до особи Саковича. Народився він у родині православного священика в містечку Потеличі на західних теренах Галичини. Тобто був земляком Сагайдачного, який теж походив із цього регіону. Не виключено, що чинник земляцтва відіграв певну роль — тому Сакович постарався, створюючи твір-шедевр про козацького провідника.

Навчався автор цього твору в Краківській та Замойській академіях. Особливо на нього вплинуло навчання в Замості. Невипадково у «Віршах...» він згадує гетьмана Яна Замойського, який заснував і Замость, і Замойську академію. При цьому Ян За-

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного
із книги віршів К. Саковича. 1622 р.

¹ Про Касіяна Саковича див.: Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калікста) Саковича. — К., 2005.

Ян Замоїський

мойський подається як ідеальний політик, який дбає про спокій у державі та піклується про освіту.¹ Сакович також твердить, що Сагайдачний брав приклад із Замоїського. Тим самим він фактично порівнював видатного політика й культурного діяча Речі Посполитої із козацьким гетьманом.

У 1620 р. у Кракові Сакович видав польською мовою свій твір «Аристотелівські проблеми...», а через п'ять років — «Трактат про душу». І перший, і другий твори викладали погляди Аристотеля на людину. Можна говорити, що Сакович був одним із перших мислителів, який намагався утвердити аристотелівську лінію в українській філософії. До того часу в ній панував християнський неоплатонізм. Із часом аристотелізм укорінився в Києво-Могилянській академії. Водночас Сакович утверджував позитивне ставлення до філософії в українській культурі. У передмові «Аристотелівських проблем...» читаємо наступне: «В природі людини, як стверджує князь філософів — Аристотель, закладено прагнення до знання. Знання ж набуває досконалості, коли речі пізнаються своїми причинами...» На думку Саковича, «найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання себе»². У той же час деякі тодішні українські культурні діячі, наприклад Іван Вишенський, негативно ставилися до філософії в її аристотелівському варіанті як до ворожої «латинської мудрості».

Позитивне трактування філософії спостерігаємо не лише в зазначених трактатах, а й у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...». У них

Взагалі Сакович виглядав «білою вороною» серед тогочасних українських інтелектуалів. Занадто багато було в нього «західного». Давалося взнаки «західне походження» (його рідний Потелич знаходився майже на пограниччі із західним, «латинським» світом), а також навчання у Замоїській академії, де культивувався ренесансний дух.

автор неодноразово апелює до античних філософів. Особливо багато уваги приділяє поглядам Сенеки. Сакович не лише посилається на цього філософа, а й часто без посилань використовує його думки, зокрема міркування Сенеки про смерть. Для тогочасної української культури, котра, в силу певних обставин, відзначалася консерватизмом та ізоляціонізмом щодо західних впливів, такий підхід видавався «новим словом»³.

Після закінчення студій у Замоїській академії Сакович працював домашнім вчителем Адама Кисіля — відомого політич-

¹ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. — С. 173.

² Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.). — К., 1988. — С. 338.

³ Про філософські погляди Касіяна Саковича див.: Крालюк П. Історія філософії України. — К., 2015. — С. 211—216.

Зміст

Вступне слово.....	3
Сагайдачний у літературі — історичній та художній	7
Перший панегірик Сагайдачному	7
Сагайдачний у «козацькій літературі»	18
Українські історіографи про Сагайдачного.....	28
Літературний Сагайдачний.....	51
Сагайдачний як історичний діяч	57
Генеza козацтва українського	57
Молодий Сагайдачний: шлях до козаків	71
Морські походи. Проект творення козацької держави на берегах Чорного моря	88
Легітимація козацтва. Вільшанська угода	110
Стосунки з московітами	117
Відновлення православної ієрархії.....	129
Хотинська звитяга	148
Післямова	168